

जागतिकीकरणांतरची दलित कविता

प्रा. संदीप परदेशी

सहायक प्राध्यापक,

पदवी व पदव्युत्तर मराठी विभाग, बलभीम महाविद्यालय, बीड.

प्रस्तावना :

स्वातंत्र्योत्तर कालखंडानंतर विशेषतः 1960 नंतर मराठी साहित्याला समृद्ध करण्याचे काम विविध वाङ्मयीन प्रवाहांनी केले. यामध्ये नवसाहित्य, दलित साहित्य, ग्रामीण साहित्य, स्त्रीवादी साहित्य, आदिवासी साहित्य, ख्रिस्ती साहित्य, मुस्लिम साहित्य या वाङ्मयीन प्रवाहांचा उदय झाला. या प्रवाहांमध्ये अधिक चर्चा झाली तो प्रवाह म्हणजे दलित साहित्य होय. या प्रवाहातील कथा, आत्मचरित्र, नाटक, कादंबरी, इत्यादी वाङ्मयप्रकाराबरोबरच कविता हा वाङ्मयप्रकार अधिक समृद्ध असलेला आपणास दिसतो.

दलित साहित्याचा आरंभच कविता वाङ्मयप्रकारातून झाला. 1960 पासून दलित कविता व्यापक प्रमाणात लिहिली गेली. केशव मेश्राम, बाबुराव बागुल, राजा ढाले, अर्जुन डांगळे, शरण कुमार लिंबाळे, ज्योती लांजेवार इ. महत्वाच्या कवयित्रींचा उल्लेख करावा लागेल.

प्रस्तुत शोधनिबंधाच्या अनुषंगाने 1990 नंतरच्या म्हणजेच जागतिकीकरण नंतरच्या दलित कवितेचा विचार येथे केला आहे.

जागतिकीकरण नंतरची दलित कविता -

1990 नंतर साहित्याच्या वेगवेगळ्या प्रवाहांवर, आपल्याला जागतिकीकरण, खाजगीकरण, उदारीकरण, मॉलसंस्कृती, सेझ यांचा प्रभाव पडलेला दिसून येतो. दलित कविताही याला अपवाद नाही दलित कवितेवरही याचा प्रभाव जाणवतो. तसेच नव्वदोत्तर दलित कविता समाजवास्तवाबरोबरच आपले नैतिक भान प्रकट करते.

डॉ. गंगाधर पानतावणे यांनी दलित साहित्याची अतिशय मूलभूत अशी त्रिसुत्री सांगितली आहे. विद्रोह, विज्ञान आणि विश्वात्मकता हे मूल्य 1990 नंतरच्या दलित कवितेतून व्यापक स्वरूपात दिसून येते.

या कालखंडातील एक महत्वाचा कवी म्हणून अरुण काळे यांचा उल्लेख करावा लागेल. कारण नव्या भाषिक संवेदनातून ते समकालिन वास्तव आपल्या कवितेतून मांडतात. त्यांचे रॉकगार्डन, सायरनचे शहर, नंतर आलेले लोक, ग्लोबलंच गावकुस इ. काव्यसंग्रह प्रकाशित आहेत. या संग्रहातून त्यांनी जागतिकीकरणाच्या या युगात दलितांचे जीवन कसे असेल याचा शोध घेतला आहे.

1990 नंतरच्या काळातील विश्वलक्ष कालेकर हेही महत्वाचे कवी. महायुद्ध हा त्यांचा कवितासंग्रह प्रकाशित आहे. त्यांची कविता समाजवास्तवावर प्रकाश टाकते. ज्या देशात विषमतावादी समाजरचना असते तेथे समता प्रस्थापित होऊ शकत नाही. या देशातील लोकांना सामाजिक स्वातंत्र्य अजुनही मिळाले नाही स्वातंत्र्य, समता, बंधुता व सामाजिक न्याय राज्यघटनेपुरतेच मर्यादित आहे असे कवीला वाटते. ते लिहितात.

"या देशात माणसामाणसात

दुभंगलेपण असेल तर

स्वातंत्र्य नि अखंड देश राहण्याचा

अधिकारच तो नाकारतील"

मारोती कसाब यांचा पोरंग शेकत वसंलय हा काव्यसंग्रह या व्यवस्थेतील शिक्षणव्यवस्थेवर भाष्य करतो. आजचे शिक्षण हे स्वाभीमान, गुणवत्ता, आर्थिक सुवत्ता, जगण्याचे वळ हरवून वसले आहे. कवी लिहितो -

"आता -

पोरंग शेकत वसंलय

समदया डिग्न्या पेटवून

निदान -

तेवढीच ऊब

माय-बापाच्या थरथरत्या देहाला"

पदव्यांचा उपयोग कशासाठी, कुणासाठी घ्यायचा याचा अर्थ कवीने सांगितला आहे. त्यांची कविता समकालिन वास्तव मांडते.

तापलेले दिवस : हा डॉ. मच्छिंद्र चोरमारे यांचा काव्यसंग्रह, आई आणि बाबासाहेब यांच्यामुळेच आपण माणूस म्हणून घडलो ही कृतज्ञता कवी व्यक्त करतो. प्रस्तुत संग्रहातून कवीसाठी आईने केलेले कष्टाचे चित्रण येते. या संग्रहातील कविता विचारगर्भ व भावगर्भ आहे. माणसानेच माणसाची अमानुषतेने केलेल्या शोषणाची ही कविता आहे. उदा.

"वादळाचे वंश आम्ही वादळे झेलीत गेलो

वादळाच्या हातावरची पेटती मशाल झालो

वादळाने रक्तात आमच्या क्रांतीबिज पेरीले

छाटलेल्या हातावरील नवे युग कोरीले"

कवीला दलितांचे जीवन म्हणजे वादळ वाटते. त्या वादळाचे वंशज म्हणजे दलित माणसाचे जीवन. वादळामुळेच क्रांतीची बिजे पेरण्याची शक्ती मिळाली. दुःख, दारिद्र्य, गरीबी, लाचारी दलितांच्या जीवनातून नाहीशी होण्यासाठी क्रांतीची कवीला गरज वाटते.

या कालखंडातील दलित कवितेच्या संदर्भात अविनाश गायकवाड हे ही महत्वाचे नाव आहे. त्यांचे जंजाळ, अजूनही अस्वथ रोहिणी हे काव्यसंग्रह प्रकाशित आहेत. अनेक पातळ्यांवरील जगण्याची गुंतागुंत, तृष्णा, वासना, लालसा, भोग, आसक्ती, राजकारण, शोषक व्यवस्था, मूलतत्त्ववादी व्यवस्था याच्या जाळ्यात अडकलेल्या माणसाच्या हतबलतेचे आस्थापूर्वक चिंतन हा त्यांच्या कवितेचा विषय आहे. जागतिकीकरणाच्या रेट्याने भारतीय समाजजीवनात उलट्या न्यायाने वागणारा सांस्कृतिक चेहरा, राजकीय अनाचार, सांस्कृतिक दहशतवाद, पुरुष प्रधान संस्कृतीचे वर्चस्व, झुंडीच्या माणसिकतेला जन्म देणारी सत्ताबाह्य केंद्रे या सर्व प्रवृत्तींचे पडसाद गायकवाड यांची कविता टिपते.

रमेश विवेकी हे ही या काळातील एक महत्वाचे लेखक त्यांनी तमारोहक, सुर्यास्तव हे दोन काव्यसंग्रह लिहिले आहे. कविने समाजातील वास्तव अतिशय सुक्ष्मपणे आणि तितक्याच निर्भीडपणे मांडले आहे. स्वातंत्र्याने काय दिले? हा प्रश्न कवी व्यवस्थेला विचारतो. भ्रष्टाचार, बेरोजगारी, दारिद्र्य या समस्यांमध्येच देश अजून अडकलेला आहे. कवी म्हणतो -

"भूक गरीबी अन बेकारीवर

भ्रष्टाचाराचे राज्य आले
नौकरीच्या मृगजळाला
बेकार सारे धावू लागले”

शिक्षणक्षेत्रातील भ्रष्टाचार यामुळे शिक्षित तरुणांची होणारी वाताहत याचे सुक्ष्मदर्शन कवीतेत घडते. या कालखंडात या कवींबरोबरच अनेक कवींनी दलित कवितेच्या माध्यमातून वर्तमान परिस्थितीवर भाष्य केले आहे. यात निळकंठ शेरे (आगतिक वर्तमान), लहू कानडे (टाचटिभ), मारोती वाघमारे (आघात), संजय शिंदे (आघात), शेषराव नाईकवाडे (कागदावरच पोट) याबरोबरच प्रकाश मोगले, महेंद्र भवरे, राजेंद्र गोणारकर, शशिकांत हिंगोणेकर, शेषराव धांडे इ. कवी नव्या जाणिवांसह अनुभव विश्व समृद्ध करतांना दिसतात.

सरांश –

प्रस्तुतच्या कालखंडात दलित कवितेने आपला विद्रोह कायम ठेवलेला दिसून येतो परंतु हा विद्रोह मूल्यात्मक स्वरूपाचा आहे. या काळात नामांतर चळवळ, बाबरी प्रकरण या घडलेल्या घटनांवरही कवींनी भावनिक न होता भवतालच्या अगतिक झालेल्या वर्तमानाची नोंद घेतल्याचे दिसून येते. नव्वदोत्तर दलित कवितेच्या बाबतीत खालील गोष्टी प्रकर्षाने दिसून येतात.

- 01 या काळातील कवींनी नव-समाजरचना करणारी कविता लिहिली.
- 02 मानवतावादी प्रवृत्ती या कवितेतून दिसून येते.
- 03 बदलत्या जीवन-जाणिवांचा वैचारिक वेध प्रस्तुतची कविता घेते.
- 04 वर्तमान प्रश्न प्रकर्षाने कवितेतून दिसून येतात.
- 05 या काळातील कवितेत रचना व शैलीच्या दृष्टिने फारसा बदल दिसून येत नसला तरी या कविता बदलत्या समाजाचे सामाजिक दर्शन घडवितात.

संदर्भ ग्रंथ –

- 01 दलित साहित्य – प्रेरणा आणि स्वरूप – डॉ. वसंत डोळस
- 02 उत्पात – शरणकुमार लिंबाळे
- 03 नंतर आलेले लोक – अरूण काळे
- 04 अगतिक वर्तमान – निळकंठ शेरे
- 05 दलित कविता – म.सु. पाटील
- 06 अस्मितादर्श – वार्षिक विशेषांक – संपा. डॉ. गंगाधर पानतावणे

